



ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK p. 397-410, March, 2013

**İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde  
(1848-1907) İngiltere Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar**  
*Iranian Concessions Granted to England, Russia and France During the Rules  
of Nasereddin Shah and Muzaffereddin Shah (1848-1907)*

Yrd. Doç. Dr. Melike Sarıkçıoğlu  
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi- Muğla

**Öz:** Bu makale Kaçar Hanedanlığı döneminde devletin gelirlerini artırmak amacıyla Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah tarafından yabancı devletlere verilen ticari imtiyazları incelenmektedir. Beklenenin aksine, devlet ekonomisini düzene sokmak amacı ile Rusya, İngiltere ve Fransa'ya verilen imtiyazlar İran'ın hem ekonomik olarak dış güçlerin kontrolüne girmesine sebep olmuş ve Kaçar Hanedanlığı'nın sonunu hazırlamıştır.

**Anahtar Kelimeler:** İran, Kaçar Hanedanlığı, İngiltere, Rusya, Fransa, İmtiyazlar

**Abstract:** This article examines the trade concessions granted to foreign powers by the Nasereddin Shah and Muzaffereddin Shah of the Qajar Dynasty of Iran. As opposed to the expectations to fix the Iranian economy, the concessions given to Russia, Britain, and France brought the Iranian economy under the control of foreign powers and paved the road for the collapse of the Qajar Dynasty.

**Key Words:** Iran, Qajar Dynasty, Britain, Russia, France, Concessions

### Giriş

İmtiyazlar, genellikle devletlerin zayıfladıkları ve hazineleri boşaldığı zaman yabancı devletlerin o ülkeyi sömürmek amaçlı aldıkları haklardır. İmtiyazlar konusunda önemli bir nokta ise, imtiyaz alan devletle, imtiyazı veren devlet arasında hiçbir şekilde siyasi ve askeri dengenin olmaması ve karşılıklı olarak iki devlet arasında bu imtiyazlar hakkında müzakerelerin yapılmamasıdır. Böylece yabancı devletler, imtiyazları, cüz-i bir karşılıkla elde etmiş olurlar.<sup>1</sup>

19.yy da Batı'nın sanayi devriminden sonra hammadde ve pazar ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Hammadde kaynaklarından bazılarının Orta Doğu devletlerinde oluşu ve yol güzergâhlarında bulunmaları, Avrupa devletlerinin Orta Doğu'ya yönelmelerine neden oldu. Doğal olarak İngiltere, İran'ın kendi sömürgelerine giden yol üzerinde bulunuşu ve aynı zamanda hem hammadde hem de iyi bir pazar oluşundan dolayı İran ile yoğun bir şekilde

<sup>1</sup> Ali Asgar Şemim , *İran der-Devre-i Saltanat-ı Kaçar*,5.çap (Tahran: İntişârât-ı Sure, 1374) .286.

ilgilenmeye başladı. Aynı şekilde Rusya da İran'ı pazar, hammadde ve de sıcak denizlere inme yolu olarak gördüğü için İran toprakları ile ilgileniyordu.<sup>2</sup>

### Nasereddin Şah Dönemi İran'ın İctimai ve Ekonomik Durumu

Nasereddin Şah 1848 yılında tahta çıkmış ve 1896 yılına kadar da tahtta kalmıştır.<sup>3</sup> Nasereddin Şah'ın başa geçtiği ilk dönemde sadrazam Emir Kebir<sup>4</sup> idi. Emir Kebir sadrazamlık makamında bulunduğu sürece Şah'ın üzerinde oldukça olumlu etkisi olmuştur. Emir Kebir döneminde bir çok alanda reformlar yapılarak ekonomi ve eğitimde büyük iyileşmeler sağlanmıştır. Fakat Emir Kebir'in 1851'de katlinden sonra Nasereddin Şah'ın yönetim felsefesi tamamen değişerek istibdat idaresine yönelmiştir.<sup>5</sup> Şah'ın devlet yönetiminde iki önemli hatası olmuştur. Birincisi kendisinin koymuş olduğu yanlış kurallar, ikincisi ise çevresindekilerin devlet işlerindeki gafletleridir. Bu dönemde devlet görevleri babadan oğula

<sup>2</sup> Şemim, 286; Avetis Sultanzadah, *The Iranian Constitutional Revolution (1906-1911)*, (New York :Columbia University Press, 1996) 18; İ.Caner Türk, *1853-56 Kırım Savaşı Strasında Osmanlı-İran Münasebetleri, Osmanlı Devleti'ne Karşı Rus-İran Gizli Antlaşması*, (Erzurum : Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, 2000, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.) 6; Gulam Rıza Tabataba-ı Mucid, *Muâhedât-ı Karardâthâyı Kaçari*, (Tahran:İntişârât-ı Bihmen, 1373) 74-76; Fatıma Kazaî, *Esnâd-ı Revâbit-ı İran ve Rusya der-Devarân-ı Kaçar*, (Tahran: Merkez-i Esnâd-ı Tarih-i Diplomasi, 1380) 128-129, 124-125; Cevdet Küçük, "İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 İstanbul Protokolü", *Doğumunun 100.Yılında Atatürk'e Armağan*, ayrı basım,( İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1981) s. 244.

<sup>3</sup>Abdulgaffar Bağdadi, *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar(1907-1909)*, ( İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yakınçağ Kürsüsü,1982,Yayınlanmamış Doktora Tezi)75; Hüseyin Baykara, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, ( İstanbul: Emek Matbaacılık,1978) s.37.

<sup>4</sup> Emir Kebir: Bütün gücüyle Şah'ı için çalışmış biridir. Nasereddin Şah tarafından 21 Ekim 1848'de sadrazamlığa getirilmiştir. Şah, Emir Kebir'in koyduğu kanunları, sorgusuz sualsiz kabul etmiştir. 1848/9 yılında Nasereddin Şah yurt dışına gidince, Emir Kebir'i Tebriz'deki ayaklanmaları bastırması ve İran ile Osmanlı Devleti arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için Erzurum'da görevlendirmiştir.

Emir Kebir'in iç siyasetteki hedefi, derbarların nüfuzunu kırmak, onların imtiyazlarını kaldırmak, idari-mali işleri güçlendirmek, devlet bütçesini düzene koymak idi. Daha önce böyle bir düzenlemeler yapılmamıştı. Yeni bir silahlı ordu kurmak, hanlık verme sistemini kaldırmak, Avrupa usulüyle eğitimi modernize etmek, ilk hedefleri arasında idi.

Dış siyasette ise, ülkeler arasında dostluk ve saygıyı sağlamak, eski sözleşmelerden dolayı İran halkına ve devletine yüklenen baskıları kaldırmak, İran'ın yabancı ülkelerdeki elçiliklerini düzenlemek, yabancı devletlerin İran'a baskısını azaltmaktı. Yaptığı düzenlemeler sonucunda, devlet ordusu düzene girmiş, fazla harcamalar durdurulmuş, devlet hazinesi yoluna girmişti. Dış ülkelere elçiler ve memurlar gönderilmişti. Ülkede birden bire bir kalkınma başlamıştı. Ancak yeniliklerden saray çevresi ve çıkarları zedelenenler, Sadrazam ile Şah'ın arasını açmayı başarmışlardı. Ayrıca Emir Kebir'in bu çalışmaları İngiltere'yi de rahatsız etmiştir. İngiltere, Emir-i Kebir iktidarda bulunduğu sürece, İran'ın iç işlerine çok fazla müdahale edememişti, ancak Emir-i Kebir'in öldürülmesi, onlara, İran iç işlerine rahatça müdahale etme fırsatı vermiştir.( Hafız Ferman Ramanyan, *Haturat-ı Siyasi Mirza Eminü'd-Devlet*, (Tahran:İntişârât-ı Emir Kebir, 3.çap , 1991, 77-78)

<sup>5</sup> *Esnâd-ı Namehâyı Emir Kebir*, be- guşiş:Seyyid Ali Davud, (Tahran:Sazmanı Esnâd-ı Milli İran,1379) 296.

intikal eder hale gelmişti. Devlet tarafından verilen imtiyaz ve lakaplar çoğalmış, en önemlisi de bu imtiyazlar ve lakaplar hak eden kişilere verilmiyor olmasıydı. şehzadelere yönetimi bırakılan şehirler, diğer şehirlere göre daha kötü durumdaydı. Çünkü şehzadeler devletin, normalde aldığı vergilerin dışında halka ek vergiler de yüklemişlerdi. Diğer devlet erkânı da, şehzadeleri örnek alarak kendi yaptıkları yolsuzlukları şah'a geçerli göstermişlerdir. Halkın şikâyetçi olduğu kişiler şehzade ve devlet erkânı olunca mahkemeler de adaletli kararlar verememişlerdir.<sup>6</sup> Nasereddin şah devlet hazinesinin para ihtiyacını karşılamak için altın paralarının değerini düşürmek zorunda kalmıştı.<sup>7</sup> Buna bağlı olarak da ülkede gelir düzeyi düşmüş, ihtiyaçlar ve enflasyon yükselmişti.<sup>8</sup> Ülke ekonomik açıdan çökmüş iken şah dışarıdan borç alarak üç defa Avrupa gezisine<sup>9</sup> çıkmıştır.<sup>10</sup> Bu da ülkenin ekonomisini daha da çıkılmaz hale getirmiştir. Zamanında çeşitli yıllarda kıtlıklar ve salgın hastalıklar meydana gelmesi halkın fakirlik ve sefaletini daha da arttırmıştır.

### Muzaffereddin şah Dönemi İran'ın İçtimai ve Ekonomik Durumu

Nasereddin şah'ın 1896'da ölmesiyle yerine oğlu Muzaffereddin şah Tebriz'de 8 Haziran 1896 tahta geçmiştir. Onbir yıl tahtta kalmıştır.<sup>11</sup> Dönemin sadrazamı olan Eminü's-Sultan, şah'ın tahta geçiş masrafları için hazinede para olmadığından İngiltere'ye ait Bank-ı şahanşah'tan borç almak zorunda kalmıştır. Bu olay şah'ı daha sonraki bir çok olaya gebe bırakmıştır.<sup>12</sup> Muzaffereddin şah babasının baskı rejimini kaldırması üzerine, ülkede hürriyet fikirleri yeniden canlanmaya başlamıştır.<sup>13</sup> Muzaffereddin şah kurtuluğu, bilim ve eğitimde gördüğu için ilme ağırlık vermiştir. İlerleyen yıllarda şah kötü niyetli biri olmamasına rağmen idareci düşünce gücü yokluğu, kudretsizliği, çevresini çıkarıcı ve cahil insanların sarması, ülkede baş gösteren kuraklık ve hazinenin boşalması gibi hususlar ülkenin daha da kötüye gitmesine neden olmuştur. Bu dönemde devletin bütün işleri sadrazamdan sorulur hale gelmiştir. şah'ın yönetime getirdiği kişiler de birkaç istisna dışında, kendi çıkarları uğruna İran'ı satabilecek kişilerdi.<sup>14</sup> Devlet hazinesi tam bir çöküntü içindeydi. Hazine bakanı olan Ferman Raman alınan borçlar karşılığı, hazinedeki altın ve özel işlemeli kadehleri vb şeyleri

<sup>6</sup> Ramanyan, 20.

<sup>7</sup> Ramanyan, 77.

<sup>8</sup> Ramanyan, 78.

<sup>9</sup> şah, 20 Nisan 1873 tarihinde Tahran'dan yola çıktı. 10 Mayıs 1873'te Petersburg'a uğradı. Oradan 30 Mayıs 1873'te Almanya'ya geçti. Daha sonra Londra'ya geçti. Ziyaretin son durağı Fransa oldu. Bu yolculuğun dönüşünde, Nasereddin şah 20 Ağustos 1873'de İstanbul'a uğradı. Daha sonra şah, Karadeniz yoluyla Poti, Tiflis, Badegu üzerinden Ağustos/Eylül 1873 yılında Tahran'a döndü. İkinci Avrupa gezisi Mayıs-Haziran 1878'de Tiflis'ten, Kafkasya'ya oradan Petersburg üzerinden Berlin'e ve Paris'e oldu. 25 Temmuz 1878'de Avusturya, Rusya üzerinden İran'a geri döndü. Üçüncü yolculuğuna Eşraf Abad'dan yola çıkarak Tebriz, Kafkasya ve Rusya üzerinden 1888-1889 Fransa'ya olmuştur. (Ramanyan, 20)

<sup>10</sup> Ramanyan, 20.

<sup>11</sup> Ali Rıza Emîni, *Tarih-i Revabit-ı Haric-i İran*, (Tahran:İntişârât-ı Ehli Beyt, Kitaphane-i Milli, 1382) 146; Gulam Hüseyin Efdalı Malik, *Efzal-ı Tevarih*, 1.çap, (Tahran:İntişârât-ı Nakşi Cihan, 1945) 32-33,34; şemim, 281.

<sup>12</sup> Ramanyan, 200.

<sup>13</sup> *Esnâd-ı ve Mekâtübât-ı Tarihi İran (1313/1896-1332/1914)* ,be-guşiş:Muhammed Rıza Nasiri, 4.c, (Tahran:İntişârât-ı Keyhan, 1371)1.

<sup>14</sup> Behram Efrasiyabi, *Devre-i Muzafferiüddin şah*, (Tahran:İntişârât-ı Hamida, 1377) 262; Nasiri, 4.c, 1; Said Taki Nasır, *İran Derbarı Hured ba İstiğmar (Ez-Ağaz-ı Kaçariye ta Meşrutiyet)*, (Tahran:İntişârât-ı Kaviyan, 1363) 280.

satıp Bank-ı Şahaşah'a vermek zorunda kalmıştır.<sup>15</sup> İran'ın elinde bulunan mali kaynaklar ise, Bank-ı Şahaşah ve Rus bankası olan Bank-ı İstikrazi tarafından teminat olarak alınmıştı.<sup>16</sup> Dönemin sadrazamı Eminü's-Sultan 1898 kışında Rusya'dan 22 milyon 500 manat altın %5 faizle 75 yıllığına borç almıştır. Bu borcun ilginç ve önemli maddelerinden biri İran Devleti'nin borcunun tamamını ödemedi ve Rusya'nın izni olmadan başka devletlerden borç alamayacağı olmasıydı. Bu borç %5 faizle Basra Körfezi hariç tüm gümrük gelirlerini kapsıyordu.<sup>17</sup> Eminü's-Sultan bu borcun, devletin ekonomisini düzeltmeye yönelik olduğunu açıklamasına rağmen, para Şah'ın ailesi, devlet ileri gelenleri ve Şah'ın Avrupa gezilerine harcandı.<sup>18</sup>

1901 yılında ikinci borç Bank-ı Şahaşah'dan 15 yıllığına %5 faizle 10 milyon manat altın (19 trilyon) alındı. 1913 yılına gelindiğinde ise borcun geriye kalanı borcun kendisine eşitti.<sup>19</sup> Alınan bu borçlar Şah'ın, Rusya ve İngiltere'ye biraz daha boyun eğmesine neden oldu.<sup>20</sup> Rusların İran'daki nüfuzu, İngiltere'nin Mısır'daki nüfuzu gibi güçlendi.<sup>21</sup>

Dışarıdan alınan bu borçların ödenmesini sağlamak ve ülkenin ekonomisini düzeltmek amaçlı halkın ödediği vergileri arttırma ve halka yeni ek vergiler yükleyerek sağlanmaya çalışıldı. Bu durum hem halkı zor duruma soktu hem de toplanan vergiler merkeze gelmeden suistimallere uğradığı için ekonomide ve borçların ödenmesinde bir iyileşme sağlanamadı. Muzaffereddin Şah'ın bu onbir yıllık idaresinde daha doğrusu dönemin sadrazamı Eminü's-Sultan döneminde devletin hazinesi toparlanamayacak duruma gelmiştir.<sup>22</sup>

Böylece dışarıdan alınan her bir borç şahların devlet üzerinde hâkimiyetini azaltırken, yabancı devletlerin de hâkimiyetini arttırmıştır.<sup>23</sup>

### İngilizlere Verilen İmtiyazlar

İngiltere İran'a verdiği borçlar sayesinde ve İran'ın ekonomik olarak zor durumda olmasından faydalanarak İran'dan kendi açısından oldukça karlı karşı taraf açısından oldukça ağır şartlar içeren sahip imtiyazlar almayı başarmıştır. Böylece İngiltere, İran'dan aldığı bu imtiyazlarla onları kendisine bağımlı hale getirmiştir.

Nasereddin Şah'ın döneminde 25 Temmuz 1872'de İngilizlere verilen en büyük ve en çok ses getiren olay İngiliz Baroon Julius Reuter'a verilen demiryolu yapma imtiyazıdır.<sup>24</sup> Bu

<sup>15</sup> Muhammed Ali Savti, *Güzerişi İran Kaçari Meşrutiyet*, 2.çap (Tahran: İntişârât-ı Nukre, 1363) 152.

<sup>16</sup> Abdullah Mustifi, *Şerh-i Zendeğânî Men ya Tarih-i İçtima-i ve İdare-i Devre-i Kaçar*, 2.c, 3. çap, (Tahran: İntişârât-ı Zavvar, 1371) 25.

<sup>17</sup> Şemim, 314; Edward.G. Browne, *A Literary History of Persia*, (London: Cambridge At The University Press,1956)105; Emini, 147, Efrasiyabi, 250, *Esnâd-ı Nev Yafte*, be-guşiş: İbrahim Safai, (Tahran: İntişârât-ı Şark, tarih yok)194-195.

<sup>18</sup> Mustifi, 48; Şemim, 314; Bağdadi, 77; Emini, 147.

<sup>19</sup> Şemim, 31; Gulam Rıza Verheram, *Nizam-ı Siyasi ve Sazmanhâyı İçtima-i İran der-Asr-ı Kacar*,(Tahran:İntişârât-ı Müin,1367),66; Efrasiyabi,262.

<sup>20</sup> Efrasiyabi, 262.

<sup>21</sup> Efrasiyabi, 263.

<sup>22</sup> Mustifi, 2.c, 21.

<sup>23</sup> Shaul Bakhash, *Iran: Monarchy, Bureaucracy, Reform under the Qajar:1858-1896*, (London:The Middle East Centre St Antony's College Oxford by Ithaca Press, 1978) 205-208, 261-263.

imtiyaz Baroon de Reuter'e çok geniş haklar tanımaktadır.<sup>25</sup> Bu sözleşmeye göre demiryolu yapımı ve idaresi, İran madenlerinden yararlanma, demir, bakır, petrol, su kaynaklarını kullanma ve baraj yapımı, kuyu kazılması, bütün ülkenin ormanlarını kullanabilme yetkisi 70 yıllığına; ülke gümrüklerini kullanma imtiyazı da 25 yıllığına, eğer İran'da banka kurulacaksa banka kurma önceliğini de İngilizlere ait olan bu şirkete veriliyordu. İmtiyaz sahibi, her türlü vergiden muaf tutuluyordu. Yapacağı yatırımlar için devlet arazisini ücretsiz alabilecekti. Kişisel mülk olursa o dönemdeki değerine göre istimlak edebilecekti. Böylece ülkenin bütün kaynakları bir kişiye bırakıldı.<sup>26</sup> Aslında dünya ticaretiyle ilgilenen kişiler, Baroon de Reuter'e böyle bir imtiyazın verilmesine şaşırды. Çünkü onlar Baroon de Reuter'in devlet teminatı olmadan altı milyon lira borcu Londra pazarına çıkarmaya gücü olmadığını biliyorlardı. Baroon de Reuter'in bu imtiyazdan yararlanarak yeni bir şirket kurmaya da gücü yetmedi. İmtiyazın siyasi açıkları da fazlaydı, ayrıca hem devlet içinde hem de devletlerarasında bu konudaki eleştiriler çok sertti. İmtiyazın uygulamaya koyulmasının da İngiltere ve Rusya arasında ciddi çekişmelere yol açabileceği ve üretime engel olacağı düşünülüyordu.<sup>27</sup> Bu sözleşme Rusların siyasi baskısı ve itirazıyla, İran halkının tepkisiyle bir sene sonra Şah tarafında fesh edilmek zorunda kaldı.<sup>28</sup>

Buna karşı Baroon'un oğlu daha sonra bu anlaşmadan kaynaklanan kayıplarının karşılanmasına yönelik olarak, Bank-ı Şahaşah'ı ve Bank-ı Maden'i kurma hakkını İran'dan elde etti.<sup>29</sup> İngiliz sefiri aracılığıyla Bank-ı Şahaşah kuruldu.<sup>30</sup> 1891 yılında demiryolu imtiyazı Tahran'dan Basra Körfezi'ne kadar Sipehsalar'ın<sup>31</sup> kardeşi Mirza Yahya Meşuru-d Devle'ye verildi. O da bu imtiyazı Bank-ı Şahaşah'a bıraktı. Böylece İngiltere, Tahran'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanacak olan demiryolu hattı imtiyazını kazandı. Bu hat Belucistan, Hindistan yolu üzerinde olduğu için, İngiltere yavaş yavaş bu yol üzerindeki yerleri işgal etti. Böylece İran güneydoğuda aciz kalmaya başladı. Banka 1902 yılında bu imtiyazı Lynch ve Kardeşleri adı altında bir İngiliz şirketine devretti. Bu şirket bu imtiyazdan yararlanamayınca Bank-ı Şahaşah 1921/2 yılında anlaşmayı fesh etti.<sup>32</sup> Bank-ı Şahaşah, bir milyon sterlin ile bu iş için sermaye oluşturdu.<sup>33</sup> Bu banka aynı zaman da devletten kağıt para basımı hakkını da elde etti.<sup>34</sup>

İran Devleti ve Baroon de Reuter arasında 1872'den 1889'e kadar onaltı yıl süren maden imtiyazının yenilenmesi konusundaki tartışmalar, İran'ın mücevher ve demir hariç bütün madenlerini işletme hakkını 60 yıllığına Reuter'ün almasıyla sonuçlandı.<sup>35</sup> Anlaşmanın onbirinci maddesine göre petrolle ilgili olarak Bank-ı Şahaşah atmış yıl boyunca demir, bakır, kömür, petrol gibi madenleri işletme hakkına da sahip oluyordu.

<sup>24</sup> Verheram, 64; Ramanyan, 41; Baykara, 44.

<sup>25</sup> Şemim, 293; *Esnâd-ı Nev Yafte*, be-guşiş: İbrahim Safai, (Tahran: İntişârât-ı Şark, tarih yok).51.

İngiliz asıllı Yahudi olan Baroon Julius Reuter, Hazar Denizi'nden Basra Körfezi'ne kadar demiryolu yapma imtiyazı aldı. (*Esnâd-ı Nev Yafte*, 60 ; Said Taki Nasr, *İran Derbarı Hured ba İstiğmar –Ez-Ağaz-ı Kaçari ta Meşrutiyet-*, (Tahran: İntişârât-ı Kaviyan, 1363) 363)

<sup>26</sup> Nasr, 363-364.

<sup>27</sup> Şemim, 293-294.

<sup>28</sup> Verheram, 64; *Esnâd-ı Nev Yafte*, 53; Nasr, 365.

<sup>29</sup> Verheram, 64; Şemim, 294- 295.

<sup>30</sup> Ramanyan, 123; Nasr, 366.

<sup>31</sup> Sipehsalar: Başkomutan.

<sup>32</sup> Nasr, 377.

<sup>33</sup> Şemim, 244, 295.

<sup>34</sup> Nasr, 366.

<sup>35</sup> *Esnâd-ı Nev Yafte*, 172.

İngiliz şirketi olan Hota 1884 yılında, Buşehri'nde bir şube açarak petrol çıkartma imtiyazını almıştı. Ancak kazı işlemleri fazla derin olmadığı için petrol çıkartmamıştı. Bank-ı Şahaşah 1889'da, İran Maden Şirketi adındaki İngiltere şirketine 150 bin İngiliz lirası karşılığında kendi hakkından vazgeçeceğini bildirdi. Bu şirketin sermayesi bir milyon İngiliz lirasıydı. Dalki Şirketi, Kaşim'de 250 metre ve 270 metre derinliğinde iki kuyu açmasına rağmen on sene boyunca petrol çıkaramamıştı. Bu durumda da onbirinci madde gereğince şirketin petrol konusunda imtiyazı ortadan kalktı.

Muzaffereddin Şah zamanında İngiliz şirketlerinden Darsi İran'ın güneyinden petrol çıkarma imtiyazı almak istedi. Fakat Şah'ın Rusya taraftarı politikasından dolayı bu pek mümkün olmadı. Bu konudaki sorunu İngilizler, dönemin sadrazamı Eminü-s -Sultan'ı şirkette hisse sahibi yapma fikriyle çözdüler. İngilizler, Eminü's-Sultan'na gönderdikleri yazıda Azerbaycan, Geylan, Mazenderan ve Rusya sınırı olan Horasan hariç petrol imtiyazının bu şirkete verilmesini istedi. Bu imtiyazı isteyen kişi Asterya'dan Darsi adında, bütün sermayesini petrol çıkan yerlere harcamış ve çok kazanç elde etmiş biriydi. Sadrazam böyle bir şirketten kendi için hisse verildiğini görünce, Rusya tarafından yanlış bir anlaşılmaya ve dedikoduya mahal verilmemesi için, Rus elçiliğine özellikle Farsça mektup yazdı. Bunun nedeni ise, Rus Elçisi Mosyo Argeru Polu'nun Farsçayı özellikle de hatt-ı şikesteyi okumasını bilememesi idi. Çünkü bu yazıyı İranlılar bile kolay kolay okuyamıyordu. Aynı zamanda Sadrazam casuslarından Rus Sefareti'nin yazı işlerine bakan kâtibin de o gün Tahran dağlarına avlanmak için çıkacağını öğrenmişti. Böylece gönderilen yazı bir hafta boyunca Rus elçisinin masasında kaldı. Bu arada İran hükümet üyeleri Rus Elçiliği'nin suskunluğunu evet olarak algılamış oldu ve böylece İngiliz şirketine petrol imtiyazı verilmesine karar kıldı.<sup>36</sup> Anlaşma 21 Mayıs 1901'de imzalandı.<sup>37</sup> Rus Elçisi bundan haberdar olunca itirazda bulunduysa da, İran Sadrazamı, Sefire bu konuda kendisinin mesuliyet sahibi olmadığını, mektubun ona tercüme edilmediğini söyledi. Böylece Rusya bu anlaşmayı kabule mecbur bırakıldı.<sup>38</sup> 1901 yılında petrol çıkarma imtiyazı alan Darsi Şirketi, uzun müddet kuyu açmasına rağmen petrol çıkaramadı, işi bırakacağı an 26 Mayıs 1908 yılında Süleyman Cami yanında çıkan petrol sayesinde tekrar çalışmalara koyuldu.<sup>39</sup> Petrol işlerinin ilerlemesi ve İngiltere'nin katılımıyla 1908-1914 yılları arasında süratle kuyu kazıldı.<sup>40</sup> Syndicate Şirketi, İran ve İngiltere arasında Bahtiyari adında petrol şirketine çevrildi. Bu şirketin sermayesi 400 bin lira idi. Şirketin birçok hissedarı vardı. 12 bin hissesi dört kardeşe aitti. Bunun için bu imtiyaza Darsi imtiyazı da denmiştir. Bu bölgede yeni yer alımına dair sözleşmeler, bölgeyi korumaya yönelik yapıldı.<sup>41</sup> 1912 yılında İran'ın güneyinden çıkarılan petrol ham haliyle 43 bin ton olarak satılmaya başlandı.<sup>42</sup> 1914 yılında I.Dünya Savaşı başlayınca petrolün önemi daha da arttı.<sup>43</sup>

<sup>36</sup> Efrasiyabi, 260- 261.

<sup>37</sup> Nasır, 376.

<sup>38</sup> Efrasiyabi, 261.

<sup>39</sup> Nasır,376

<sup>40</sup> Şemim, 308.

<sup>41</sup> Nasır, 373.

<sup>42</sup> Şemim, 310-311.

<sup>43</sup> Nasır,373.

Nasereddin Şah döneminde İngiltere, İran'ın güneyi olan Kabil Bölgesi telgraf hattı imtiyazını Buşehri ve Casek ırmağı altında genelde deniz aşırı ulaşımı için aldı. İngilizler bu dönemde özellikle Hindistan yolu üzerinde hâkimiyetlerini sağlamlaştıracak imtiyazları İran'dan almada başarılı oldu.

İran, 1901 Temmuz-Ağustos tarihinde telgraf şebekesi müteahhitliğini üç hatlı şekilde Tahran ile Belucistan sınırı arasında İngiltere'ye verdi. Adı geçen Tahran hattı, Kaşan, Yezid ve Kirman tarafından Hindistan'a bağlanmak üzere çekildi. İmtiyaz şartlarından biri, İngiltere'nin telgraf teli ve diğer ihtiyaç olan malzemeleri adil bir fiyatla ve taşıma kirasıyla birlikte faizsiz olarak İran'dan alacak olmasıydı. Diğer bir şart, bu çekilen hattın İran da yararlanacak, özellikle diğer ülkelerle görüşmeler hususunda işletmeci olarak idarelere ortak katılacaktı. Bununla birlikte İngiltere her yıl  $\frac{3}{4}$  meblağdan  $\frac{4}{100}$  İran hazinesine verecek ve ödenecek bu miktar 25 bin Frank'tan az olmayacaktı. Üç telden biri, İran telgraf idaresi gözetiminde iç haberleşmeye ayrılacak ve geriye kalan iki tel de Birleşik Krallık'a ait olacaktı. İran'dan yurt dışına, yurt dışından İran'a haberleşmenin gelirinin  $\frac{2}{3}$  si İran'a ait olacaktı.

Bir müddet sonra, Tahran ve Kaşan arasında İran Devleti referansı ile yeni bir hat çekildi. İran Devleti İngiltere'ye borcunu ödeyemediği için bu imtiyaz 1 Ocak 1925'e kadar geçerliliğini koruyacaktı.

### **Tömbeki İmtiyazı**

Tömbeki İran'da yetişen ve genelde nargilede kullanılan bir tütün çeşididir. Bu dönemde İran'ın dışarıya ihraç ettiği en önemli ticari ürünlerden biridir. Ayrıca halkın büyük kısmı geçimini bilfiil bu tütün üretiminden sağlamaktadır. Ülke için böyle önemli bir ürün Nasereddin Şah tarafından 8 Mayıs (21 Mart) 1890'da İngiliz şirketi olan Talbott şirketine büyük imtiyazlar tanınarak verildi.<sup>44</sup> Bu imtiyaz Reji İmtiyazı olarak da adlandırılmaktadır.<sup>45</sup> Şah'ın iradesiyle İngiliz şirketine 50 yıllık süreyle, bütün tömbeki satış ve çıkış hakları verildi. Buna karşı her yıl şirketin İran hazinesine yıllık %25 kârından 15 bin lira vereceği, aynı zamanda hisselerin dörtte birinin İran'a ait olacağı açıklandı. Londra'da kurulan bu şirket 650 bin lira İngiliz sermayesine sahipti, her senet 10 pound değerindeydi. Kurucu hissesi olarak 2500 hisse vardı. Diğer hissedarların %15 kârının ödenebilmesi için kurucu hisselerin karı dağıtılmayacak; geri kalanı, kurucu hissedarlar ve diğer hissedarlar arasında eşit bir şekilde bölünecekti. Yıllık kârı 500 bin pound ve kârın tamamı 71.875 bin pound olarak hesaplanmıştı.<sup>46</sup> İran vergi idaresi, her yıl ülke içinde harcanan tütünün tahminen 5 milyon 400 bin kilogram olduğunu ve yaklaşık 4 milyon kilogramının da tütün olarak ihraç edildiğini tahmin etmekteydi. Bu tahmine bağlı olarak yıllık 15 bin lira kâr edileceği düşünülmüştü.<sup>47</sup> Bu hesaplamalar babında yıllık ücret 15 bin pounddan anlaşılmış, ek olarak yıllık kârın dörtte birinden 16 bin pound yıllık gelir ve sermayenin %5 kârını Şah'a veya hükümete verilmesi konusunda anlaşma yapılmıştı.<sup>48</sup>

Anlaşmanın diğer maddelerine göre; 1. İran Devleti tömbekinin ne kadar yetiştirildiği ve dışarıya ne kadar ihraç edildiği bilgilerini almaya hak sahibi idi. 2. Talbott şirketinin dışında tömbeki konusunda İran'ın başkasına yazılı izin verme yetkisi yoktu. 3. Ticaret yapanlar da bu şirketten izin almak zorundaydılar. 4. İmtiyaz hakkını alan şirket gümrükten muaf tutulacaktı.

<sup>44</sup> Browne, 46; Verheram, 265; Ramanyan, 262; *Esnâd-ı ber Güzide-i ez- Sipahsalar Zillu-s Sultan Debiru-l Mülk*, be-guşiş: İbrahim Safaî, (Tahran: İntişârât-ı Şark, 1350)120; Nasır, 377.

<sup>45</sup> Verheram, 262-266.

<sup>46</sup> Browne, 49.

<sup>47</sup> Verheram, 271.

<sup>48</sup> Browne, 48; Emini, 140; Verheram, 268.

5.Şirketin izni olmadan tömbeki taşınması da yasaktı. 6.Yolcular ancak kendi ihtiyaçları kadar taşıyabilme hakkına sahiptiler.<sup>49</sup> Bu maddeler karşı imtiyaz sahipleri, 1.İran'da her türlü tütünü nakit alacaklardı. 2.Eğer eken kişi ile anlaşılamazsa, İran Devleti hakem olacak ve onun belirlediği fiyat üzerinden alış satış yapılacaktı.<sup>50</sup>

Bu anlaşmanın asıl metindeki 2. 6. ve 8. maddeleri de çok önemliydi. Bu maddelere göre, tütün üreten yer sahiplerinin kendilerini şirkete tanıtmaları emrediliyordu. Tanıtmadığı takdirde, para ya da hapis cezası öngörülüyordu. Üreticilerin kendi başlarına tütün satmaları yasaklanıyordu. Üreticilerin getirdikleri tütüne fiyat biçmek şirketin hakkıydı. Üreticilerden bilgi alma konusunda, şirketin ihtiyacı olursa, devlet yardımcı olacaktı. Perakende tütün satışı yapanlar da bu şirketten izin almak şartıyla işlerini sürdürebilirlerdi. İmtiyaz sahipleri bu imtiyazı başkalarına satma hakkına sahiptiler. Tütün ekicileri, hâsılat zamanı en yakın şirket sözcülerine haber vermek zorundaydılar. İmtiyaz sahiplerinin ambar vs dışında kendilerine gayri menkul almaları yasaktı. Tütün ekicileri şirketten maaş da alabilirdi.<sup>51</sup> Bu imtiyaz, anlaşma imzalandıktan sonraki bir yıl içinde yürürlüğe girecekti. Aksi halde İran Devleti bu anlaşmayı fesh etme hakkına sahipti. Devletle imtiyaz sahipleri arasında bir sorun olduğu vakit, her iki taraftan hakemler sorunu çözmeye çalışacak, sorun çözülemezse Amerika, Almanya, Avusturya elçisi, hükme bağlayacaktı.<sup>52</sup>

İran Devleti imzalanan tömbeki anlaşmasının ne kadar iyi olduğunu halka anlatmak için 1884 yılında Osmanlı Devleti'nde de aynı şirkete verilmiş tömbeki imtiyazından bahsetti. İran Devleti, Türklerin özel tömbeki idaresi tecrübesinden yararlanarak onlardan daha iyi bir anlaşma imzaladıklarını ilan etti. İran Tömbeki Şirketi, tarafından verilmesi gereken yıllık verginin, Türk Şirketi'nin yıllık ödediği vergiden daha yüksek, Türk Şirketi'nin imtiyazının 30 yıllık, İran Şirketi'nin imtiyazının 50 yıllık olduğunu ve İran Devleti'nin elde edilecek kârda hissedar olduğunu açıklayarak, bu anlaşmayı imzalamanın İran'ın yararına olduğu konusunda devlet, halkı ikna etmeye çalıştı.

Londra'da basılan Kanun adındaki İran gazetesinde İngiliz şirketine verilen imtiyazlarla ilgili olarak olumsuz bir çok yazı çıktı. Bu yazılarda İngiliz şirketine verilen imtiyazların hata olduğu yazılıydı. Bu yazılar Şah'ı oldukça rahatsız etti.<sup>53</sup> İngiliz heyeti İstanbul'dan geçerken Ahtar gazetesine, Mirza Ağa Han Kirmani'nin verdiği röportajda şirket sözcüsü, "bu şekilde anlaşma imzalanması İran Devleti'nin ve tüccarının faydasına olmuştur, daha önce ürünlerini kumaş vs değiştiriyorlardı, biz ise paralarını nakit veriyoruz" demiştir. Bu söze karşılık Kirmani de "önceden çiftçiler mallarını bir çok yer ve kişiye satabilme hakkına sahipti, hatta mallarına karşılık kaparo bile alıyorlardı. Ama şimdi bir kişiye ve onun belirlediği fiyata satmak zorunda," şeklinde cevap vermişti.<sup>54</sup> Sorun, imtiyazlı tömbekinin ihraç ve ithalini kapsıyordu. İran tütününün dışarıya çıkartılması tamamen İngiliz şirketinin eline kalmıştı. Tütün üreticileri bu şirketin eline düşmüştü. Rekabet diye bir şey

<sup>49</sup> Savti,116.

<sup>50</sup>Ali Ekber Velayeti, *Revabit-ı Haric-i İran der-Devre-i Naseredin Şah ve Muzaffereddin Şah*, (Tahran:Vezâreti Harici,1375) 343.

<sup>51</sup> Verheram, 266- 269.

<sup>52</sup> Verheram, 270; Browne, 49.

<sup>53</sup> Browne, 51.

<sup>54</sup> Velayeti, 346.



ortada kalmamıştı. Halkın büyük kısmının geçimi tütünden sağladığı için, bu imtiyazdan en fazla zarar görenler onlardı.<sup>55</sup> Tömbeki imtiyazı, üreticiler, satıcılar hatta kullanıcıların zararına neticelendi. Üstelik İran'ın en önemli ticari ürünlerinden biri olduğu için halk bu konuda hassastı. En az 200 bin kişi tütün işinden hayatını kazanıyordu. İran halkının 1/4 den çoğu tütün kullanıcısıydı. Devlet zaten bu kullanıcılar sayesinde, şirkete rahatsızlıklarını bildiriyordu. Bu konu dile getirildiği vakit şirket, sorunu çözmektense daha fazla bir sıkı yönetim içine giriyordu. Ayrıca Şirket, İran hükümetine aldırış etmeden, yöneticilerin kendilerine yardımcı olma zorunlulukları varmış gibi davranıyordu. Hatta halka fırsat vermemek için, onlara emreder şekilde hitapta bulunuyorlardı. Kendilerini halk için nimet sayıyorlardı. Sanki İran'ı fetih eden bir devlet edasıyla, ellerinde modern silahlı temsilcilerle şehirde dolanıyorlardı. Siyasi emellerini gerçekleştirmek için kiliseleri ve hastaneleri misyon merkezi haline getirmişlerdi. Bu durum halkı kızdırdı ve İngiliz şirketine verilen imtiyazların kaldırılması için, yavaş yavaş tepkilerini göstermeye başladılar.<sup>56</sup>

İngilizlere verilen bu imtiyaz, halkın tepkisini çekmesinin yanı sıra Şiraz'da yaşayan dini liderlerin de tepkisini çekti. Onlar tömbeki imtiyazını onaylamıyorlardı.<sup>57</sup> Ve bu imtiyaza tepki olarak, dini liderlerden olan Hacı Ağa Mirza Hasan Şirazi tarafından ülkede tömbeki kullanılması yasaklandı. Dini liderin bu fetvası (Sebah) Sabah isimli gazetede yayınlanarak bütün halka ilan edildi.<sup>58</sup> Din âlimleri tömbekinin kullanımının haram olduğuna dair fetvalar verdi. Aralık 1891/ Ocak 1892 tarihinde Şirazi tarafından verilen fetvada, tömbeki kullanımının imama karşı açılan bir savaş olduğu ve Avrupa'yla işbirliği yapan kişinin hamamlara, mescitlere, kahvehanelere alınmaması gerektiği yazılıydı. Daha sonra bu sözler Tahran'dan Mirza Hüseyin Aştıyani, C.Afgani ve Ali Ekber tarafından da dile getirildi.<sup>59</sup> Halk tömbekiyi satmak yerine, kendi aralarında içmeye başladı.<sup>60</sup> İlerleyen zamanlarda bu mesele milli ve mezhebi bir sorun oluşturdu.<sup>61</sup> Hatta bu imtiyaz İran'ı inkılabı götüren olayların başlangıcı oldu.<sup>62</sup> Bu fetva zamanla İran'da yayıldı ve hükümette derin çatlaklar meydana getirdi.<sup>63</sup> Şah, bu konuda doğru hareket ettiğini göstermek amaçlı böyle bir anlaşmanın halkın yararına olduğunu, paralarını nakit olarak alacaklarını, ürünlerinin marka olacağını, ikinci el alıcılarının zarar etmeyeceğini, şirketin pazarlama işini yapacağı şeklinde açıklamalarda bulunmak zorunda kaldı.<sup>64</sup> Şah'ın açıklamaları halkı yatıştırmaya yetmedi ve tömbeki olayları ilk kez, tütün üreticiliğinin yaygın olduğu Şiraz'da baş gösterdi. Daha sonra Tebriz ve diğer şehirlere yayıldı. Çarşıda ve pazarda da halkın tek konuştuğu başlığı Reji'ydi. Tömbeki imtiyazı ilanına karşılık imzasız olarak bu şirkete yardımcı olan herkesin öldürüleceğine dair ilanlar duvarlara yapıştırıldı.<sup>65</sup> İlanda "Bizim kanunlarımız din kanunudur. Avrupa kanunları değildir. Bir gram tömbekiyi Avrupa'ya satanın vay haline, eğer Avrupa boyun eğmemizi isterse, onları öldürür, sonra mallarını yağmalarız" diye yazıyordu. Tebriz halkından biri, 7

<sup>55</sup> Browne, 21-23.

<sup>56</sup> Verheram, 272- 272.

<sup>57</sup> Browne, 150.

<sup>58</sup> Browne, 59; Verheram, 271.

<sup>59</sup> Verheram, 287.

<sup>60</sup> Verheram, 282.

<sup>61</sup> Velayeti, 337.

<sup>62</sup> Verheram, 265.

<sup>63</sup> Velayeti, 368; Emîni, 140; Savti, 117; *Esnâd-ı ber Güzide-i Sipahsalar Zillu-s Sultan*, 120, Verheram,

65

<sup>64</sup> Verheram, 271.

<sup>65</sup> Verheram, 276.

Muharrem Aşure Günü Rus–Osmanlı elçiliklerine “*bütün Avrupalıları ve Hıristiyanları öldüreceğiz*” diye telgraf göndermişti. Bu tür tehdit telgrafları Nasereddin Şah’a da gönderildi. Özellikle de Muharrem ayında bu tür tehdit telgrafları arttı.<sup>66</sup> Bu durum üzerine Şah, halka tekrar bir açıklama yapmak zorunda kaldı. Şah’ın açıklamasında “*İmtiyaz sahibi şirket ile yeni bir sözleşme yapmadan anlaşmanın fesh edilemeyeceğini, şirketle bu konu üzerine görüşmelerinin sürdüğünü*” ifade etti.<sup>67</sup> Tömbeki ayaklanmasında Rusların da etkisi vardı. Rus Elçisi Pozotef Böuyle(?), İngilizlere verilen Reji imtiyazı devam ederse, Rusya’nın sessiz kalmayacağını açıkladı.<sup>68</sup> Ayrıca Rusya, Reji imtiyazının dışında, İngiltere’ye verilebilecek olan diğer imtiyazlara da karşı olduklarını belirtti. Rusya’nın endişesi İngiltere’nin İran’ın kuzey bölgelerindeki nüfusunun artmasıydı.<sup>69</sup>

Başlangıçta Şah, halkı yatıştırmak için imtiyaz sahibi şirketle görüşüldüğünü ifade etse de halk yatışmadığından ayaklananları tehdit etti ve onlara karşı askeri güç kullandı.<sup>70</sup> Fakat Şah, ayaklanmaları bastırmada başarılı olamadı. Ülke içinde sükûneti sağlayabilmek için sonunda anlaşmayı fesh ettiğini açıklamak zorunda kaldı.<sup>71</sup> İran imtiyazın kaldırılmasına karşılık 500 bin pound tazminat ödemeyi ve şirketteki hisselerinden ve bir sene ülke masrafını karşılayacak tömbekiden vazgeçmek zorunda kaldı.<sup>72</sup> Bu durum dünya piyasasında İran’ın prestij kaybına neden oldu. İran’a yatırım için gelecek başka şirketler gelmekten vaz geçmiş olmasına rağmen, İran bu konuda fazla bir sıkıntı çekmedi. Bu imtiyaz 1891’de başladı ve 25-30 Ocak 1892 de lağvedildi.<sup>73</sup> İran fesh edilen bu imtiyazın sonucunda zarar gören Talbot şirketinin zararını ödeyebilmek için % 6 faizle İngiliz bankası olan Bank-ı Şahaşah’dan 500 bin lira borç almak zorunda kaldı.<sup>74</sup> Reji Sözleşmesi’nin feshinden sonra İran’da Rusya müdahalesi artmış, İngiliz nüfuzu azalmıştı.<sup>75</sup>

### Ruslara Verilen İmtiyazlar

Rusya, İngilizlerin İran’dan aldığı kadar iktisadi ve siyasi imtiyaz alma konusunda başarılı olamamıştı. Fakat İngilizlere verilen imtiyazları takip etmiş ve buna bağlı olarak İran’dan çeşitli imtiyazlar almayı başarmıştır. Verilen en önemli imtiyazlardan biri 1869’da Lianazov isimli kardeşlerin kurdukları Dalyan Şirketi’nin aldığı Hazar Denizi kıyısını kullanma ve balık avı imtiyazıdır. Bu imtiyazdan Rusya % 51, İran % 49 pay almıştır. Muzaffereddin Şah zamanında adı geçen imtiyaz, üç yıllığına yenilenerek aynı şirkete verildi. Son defa bu imtiyaz 1906’da Aynu’d-Devle sadrazamlığında 20 yıllığına Dalyan Şirketi’ne

<sup>66</sup> Nasır, 378.

<sup>67</sup> Verheram, 281; *Esnâd-ı ber Güzide-i ez Sipahsalar Zillu-s Sultan Debiru-l Mülk*, 119; Nasır, 378.

<sup>68</sup> Verheram, 278; Nasır, 378.

<sup>69</sup> Verheram, 279.

<sup>70</sup> Verheram, 286.

<sup>71</sup> EBrowne, 25.

<sup>72</sup> Browne, 28; Nasır, 381.

<sup>73</sup> Browne, 63; Emimi, 144; *Esnâd-ı Nev Yafte*, 143; Muhammed Ali Hümayun Katuzayan, *İktisad-i Siyas-i İran ez- Meşrutiyet ta Payan-ı Silsile-i Pehlevi*, ter: Muhammed Rıza Nefisi ve Kambez Azizi, 2.çap (Tahran:Neşr-i Merkez, 1372)98; Velayeti, 415.

<sup>74</sup> Şemim, 313.

<sup>75</sup> Nasır, 381.

160 bin tümen karşılığında Hazar Denizi kıyısı boyunca çok geniş bir alanı içerir şekilde yenilenecek verildi.<sup>76</sup>

1875 telgraf döşeme hakkını Edsa-Tiflis-Tebriz-Rusya hattı, Rus şirketi olan Elkasandreski(?)'ye verildi.<sup>77</sup> Rusya 1881 yılında İran'ın kuzey ve kuzeydoğu bölgesinde telgraf hatlarını denetleme hakkını da aldı.<sup>78</sup> Aynı zamanda Rusya, Tiflis'ten Berlin'e ve Londra'ya kadar uzanan telgraf hattını çekti. İran-Rusya-İngiltere aralarında anlaşarak Simens Şirketi'nin Tiflis'ten Tahran'a kadar hat çekmesini kabul etti. Çekilen bu hat İran'ın değil dış devletlerin kullanımına verildi. Daha sonra bu hat 1896-97'de dört hatta çıkarıldı.<sup>79</sup>

Rusya 1890 yılında İran'dan banka kurma imtiyazını aldı ve Bank-ı İstikrazi'yi kurdu.<sup>80</sup> Bank-ı İstikrazi daha sonra Bank-ı İskent oldu. Ayrıca Rusya, İran için hayatı önem arz eden 1899'da ordunun düzenleme işini aldı.<sup>81</sup>

Ruslara, İran tarafından verilen imtiyazlardan biri de demiryolu imtiyazıydı. Rus ordusunun üst düzey mühendislerinden ve Gürcistan Tren yolu ortaklarından olan Von Falkenhagen'de 1874'te Culfa'dan Tebriz'e kadar 156 km mesafe olan kısma demiryolu döşeme ve kullanma hakkını elli yıllığına aldı. Fakat İngilizlerin muhalefeti üzerine İran tarafından bu imtiyaz lağv edildi. Kazvin'e demiryolu kurma hakkı Rus şirketine verildi. Rus şirketine burada taşıma ve nakil hakkı 99 yıllığına daha önce verilmişti.<sup>82</sup> Demiryolu imtiyaz anlaşmasının maddeleri, hattın iki yıl içinde üç kilometre döşenmesi, bu anlaşmanın yapıldığı aydan bir ay sonra demiryolu yapımına başlanması, başlanmazsa bu anlaşmanın altı ay sonra lağv edileceğiydi. İran Devleti, bu demiryolu imtiyazını Rusya'ya, Tahran'dan Hazar Denizi kenarına kadar kurulması şartıyla verdi. Rus şirketi Tahran-Kazvin-Hemadan hattını 1897-1898 yılında taşıma, nakil ve genişletilmiş haklarla 75 yıllığına aldı. Bu hat, Rusya'nın İran'daki ticareti için zaruri idi. Bu imtiyazı Avusturya ve Rusya, I.Dünya Savaşı'nın ortalarına kadar taşıma ve nakil işlerinde kullandı.<sup>83</sup>

1898 de İran, Azerbaycan Karabağ'daki, Karacadağ madenlerini çıkarma imtiyazını yetmiş yıl süreyle Rus asıllı Nikola Kormankof'a verdi. Bu imtiyaz Mart 1899'da resmîyet kazandı. Azerbaycan'ın kuzeyi olan bu bölge çok geniş bir alanı kapsıyordu ve Aras Irmağı boyunca uzanıyordu. Güneyi ise, Herad ve Aher'a kadar uzanıyordu. Bu imtiyaz bu bölgenin yeraltından çıkarılacak madenlerden demir, mücevher ve tuz hariç hepsini kapsıyordu. Bunun yanı sıra şirket kişilere ait olan hisseleri almakla yükümlüydü. 1 put=16.500kg eşitti ki, her bir bin put işlenmemiş maden taşı için 2/5 menat yurtdışı için, takriben 15 kıran İran Devleti'ne verecekti. Bin put kömür içinde 5 menat (3 tümen) İran Devleti'ne vermekle yükümlüydü. İmtiyazın diğer şartları ise, imtiyaz alınan bölgede çıkarılan madenleri taşımak için yol yapım ve şirketin ihtiyacı olan odunun, alınan bölgeden karşılama izinleriydi. 1899 Martı'nın ilk günlerinden on yıla kadar imtiyaz aldıkları bölgelerdeki maden çeşitlerini belirlemek için ilmi araştırmalar izni verildi. İran Devleti bu araştırma iznini istese on yıl sonra yenileyebilecekti.<sup>84</sup>

İran, Muzaffereddin Şah'ın ikinci bir Avrupa gezisi için Rusya'dan 1901 yılında aldığı ikinci borca teminat olarak İran gümrük gelirlerini göstermişti. Bunun üzerine yönetim gümrük

<sup>76</sup> Şemim, 257, 258, 290.

<sup>77</sup> Şemim, 258; *Esnâd-ı Nev Yafte*, 171.

<sup>78</sup> Nasr, 362.

<sup>79</sup> Savti, 123.

<sup>80</sup> Nasr, 366.

<sup>81</sup> Şemim, 258, *Esnâd-ı Nev Yafte*, 171.

<sup>82</sup> *Esnâd-ı Nev Yafte*, 170.

<sup>83</sup> Şemim, 287- 288.

<sup>84</sup> Şemim, 288- 289.

gelirlerinde Rusya'nın lehine düzenlemeler yapmak zorunda kaldı. Bu Rusya'nın İran'a karşı kazanmış olduğu diplomatik başarısıydı. Rusya'nın % 5 olan gümrük masrafı, örneğin, şeker iki tam bir bölü dörde düşmüştü. Diğer taraftan % 5 gümrük gideri olan çayın gideri %100 artmıştı. Rus malları İran pazarlarını doldurmuştu. Hatta İran'daki Rus malları Rusya'dakiyle aynı fiyata denk geliyordu

### Fransızlara Verilen İmtiyazlar

Fransa, 1789 İhtilalin'den sonra gözlerini İngiliz sömürgelerine, özellikle Afrika ve Hindistan'a dikmişti. Bu emelini gerçekleştirmek için de en iyi yollardan biri olarak, İngiltere'nin Hindistan yolu üzerinde bulunan ve bu yüzden çok önem verdiği İran'da, İngiltere'nin hâkimiyeti kırarak onun yerine geçmek olduğunu düşündü.<sup>85</sup> Fakat bu dönemde Fransa'nın İran'a rağmen Rusya ile iş birliği yapması üzerine İran, İngiltere taraftarı bir politika izledi. Bunun sonucu olarak Fransa'nın İran üzerindeki etkisi azaldı ve İngiltere-Rusya ile ayrı ayrı imzaladığı anlaşmalar sonucu bu bölgede tarafsız bir politika takip edeceğini taahhüt etmek zorunda kaldı.<sup>86</sup> İngiltere ve Rusya'ya verdiği taahhütte bağlı olarak İran'dan elini çeken Fransa ticari bir imtiyaz talep etmedi. Fakat İran'ı başka bir yönden sömürdü. Fransa, III. Napolyon zamanında İran'dan Şuş'da kazı yapmak için imtiyaz aldı. İngiltere ve İran arasında olan güney İran-Herat-Afganistan sınırı, Paris Anlaşması'na göre çözülmüştü. Bu durum İran-Fransa arasında sıkıntı doğurduğu için alınan imtiyaz kullanılamamıştı. Nasereddin Şah 1878'de ikinci Avrupa yolculuğunda, Paris bu konudan müteessir olduğunu belirtmesi üzerine 1883 yılında İran'daki Fransa Sefiri Marcel Auguste Dieulafoy(?) Şuş'ta kazı imtiyazı ve tarihi eser çıkarma hakkı 1897'ye kadar Nasereddin Şah tarafından verildi. Bu imtiyaz İran'ın tarihî ve harabe bölgelerini içermekteydi. Bu konuda uzman olan Babin ve Houssay İran'a geldi. İki yıl boyunca kazı yaptılar. İslam'dan önceki dönemle ilgili çok önemli eserler çıkardılar. Kazıdan çıkan eserler, iki devlet arasında eşit şekilde bölünecekti. Fakat kazıdan çıkan eşya ve mücevherlerin hepsine Fransız ilmi heyeti el koydu ve hepsini Fransa'ya gönderdi. Bu ilmi heyetin içinde daha önce Mısır'da arkeoloji kazılar yapmış, daha sonra keşiş olduğu ortaya çıkan J.J.Morgan'da vardı.

Fransızların aldıkları bu imtiyaz Muzaffereddin Şah döneminde de yenilendi. Böylece Fransa, 1899'dan 1905'e kadar kendi adamlarından 1200 kişiyi İran'da araştırma ve kazı yapması için bulundurma hakkını aldı. Fransa, Şuş bölgesinde beş bine yakın eseri toprağın altından çıkartıp Paris'e kaçırdı ve 1900 yılında bu eserleri Louvre müzesinde insanların ziyaretine açtı.<sup>87</sup>

### Sonuç

Devletlerin çökmesini domino taşlarına benzetebiliriz. Bir taşın hareket etmesiyle nasıl bütün domino taşları yıkılıyorsa devlet yapısında bir kurum bozulmasıyla, diğer kurumlarında

<sup>85</sup> Abbas İkbâl Aştıyânî, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, (İntişârât-ı Kitabhane-i Hayam) 773-775; İbrahim Fiyüzât, "berresî Berhi Tacârob Ferhengi İran", *Aynayı Seng*, şomara:18-19, bahar ve tabistan 78, (Tahrân:Kitaphane-i Meclis-i Cumhur-î İslâm, 11.10.2006) s. 142; Şemim, 53.

<sup>86</sup> Rıfât Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, 5.baskı (İstanbul:Filiz Kitapevi, 2000)155-156; Abdülazim Rızâî, *Tarih-i der- Hezar Sal İran*, 4.c (Tahrân:İntişârât-ı İkbâl,1363) 87.

<sup>87</sup> Şemim, 274, 290.

da çöküş başlamıştır diyebiliriz. Bu açıdan Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah dönemlerine genel baktığımız zaman devlet idaresinin bozulmasıyla devletin diğer kurumları da çöküşe geçtiğini söyleye biliriz. Çöküşe geçen kurumlarda biri ve en önemlisi de ekonomi olmuştur. Ekonominin çökmesi devletin çökmesi anlamına gelmekteydi. İran’da da durum bu idi.

İran’ın ekonomisini düzeltmesi için paraya ihtiyacı vardı. Bunun için halktan aldığı vergileri arttırdı fakat yeterli olmadı. İran’da bu parayı yabancı devletlere çeşitli imtiyazlar karşılığında aldığı borçlarla karşıladı. Fakat yabancı devletlere verilen imtiyazlar karşılığında alınan paralar devletin kendi toparlamasına yetmediği gibi çöküşünü de hızlandırdı. Verilen bu imtiyazlarla devletin ekonomisi tamamen yabancı devletlerin eline geçti. İngiltere İran’ın güneyine, Rusya ise kuzeyine hâkim oldu. İran onlardan izinsiz hiçbir konuda adım atamaz duruma geldi.

Buna karşı İran halkı Reji İmtiyazına karşı ayaklanarak o dönemlerde doğu toplumlarında rastlanmayacak bir tepki vermesi de dikkat çekicidir. Hatta bu tepki daha sonra İran’ı meşrutiyet yönetimine geçiş döneminin başlangıç noktasını teşkil etmiştir.

Yukarıda da görüldüğü gibi İran sonuçta, imtiyazlar karşılığında milli servetini yabancı devletlere bırakarak gayri resmi bir şekilde onların hâkimiyetine girmiştir.

### Kaynakça

- Aştîyânî, Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran, İntişârât-ı Kitaphâne-i Hayyam*.  
Bağdadi, Abdulgaffâr, *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran’daki İç Olaylar(1907-1909)*, İstanbul:İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yakınçağ Kürsüsü, 1982. (Yayınlanmamış Doktora Tezi.)  
Bakhash, Shaul, *Iran: Monarchy, Bureaucracy, Reform under the Qajar:1858-1896*, London: The Middle East Centre St Antony’s College Oxford by Ithaca Press, 1978.  
Baykara, Hüseyin, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, İstanbul: Emek Matbaacılık, 1978.  
Browne, Edward. G, *A Literary History of Persia*, London:Cambridge At The University Press, 1956.  
Efrasiyabi, Behram, *Devre-i Şah-ı Muzafferüddin Şah*, Tahran:İntişârât-ı Hamida, 1377.  
Emini, Ali Rıza, *Tarih-i Revabit-ı Haric-i İran*, Tahran: İntişârât-ı Ehli Beyt, Kitaphane-i Millî, 1382.  
*Esnad-ı Ber-Güzide-i Ez-Sipahsalar Zillu-s Sultan Debirü-l Mülk*, be-guşiş: İbrahim Safaî, Tahran:İntişârâtı Şark, 1350.  
*Esnâd-ı ve Mekâtîbât-ı Tarihi İran (1313/1896-1332/1914)* ,be-guşiş: Muhammed Rıza Nasiri, 4.c, Tahran:İntişârât-ı Keyhan, 1371.  
*Esnâd-ı Namehâyi Emir-i Kebir*, be-guşiş:Seyyid Ali Davud, Tahran:Sazmanı Esnâdı Millî İran, 1379.  
*Esnad-ı Nev-Yafte*, be- guşei: İbrahim Safaî, Tahran:İntişârât-ı Şark, tarih yok  
Fiyüzât, İbrahim, “berresî Berhi Tacârob Ferhengi İran”, *Aynayı Seng*, şomara:18-19, bahar ve tabistan 78, Tahran:Kitaphane-i Meclisi Cumhurî İslami İran, 11.10.2006, s. 142-143.  
Güzide-i Esnad-ı Siyasî-i İran ve Osmanî, *Devre-i Kaçar*, 5.c, Tahran:Vezaret-i Umur-i Haric-i Cumhur-u İslami İran, 5.cild,1368-1375.  
Katzuzayan, Muhammed Ali Hümayun, *İktisadi Siyasi İran Ez-Meşrutiyet ta Payan-ı Silsile-i Pehlevi*, ter: Muhammed Rıza Nefisi ve Kambez Azizi, 2.çap, Tahran:Neşri Merkez, 1372.

Kazaî, Fatıma, *Esnad-ı Revabıt-ı İran ve Rusya der-Devarân-ı Kaçar*, Tahran:Merkez-i Esnad-ı Tarih-i Diplomasi, 1380.

Küçük, Cevdet, “ İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 İstanbul Protokolü”, *Doğumunun 100.Yılında Atatürk'e Armağan*, Ayrı basım, İstanbul:Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1981.

Malik, Gulam Hüseyin Efzalı, *Efzal-i Tevarih*, 1.çap, Tahran:İntişârât-ı Nakşi Cihan, 1945.

Mustifi, Abdullah, *Şerh-i Zendegâni Men yâ Tarih-i İçtima-i ve İdare-i Devre-i Kaçari*, 2.c, 3. çap, Tahran:İntişârât-ı Zavvar , 1371.

Nasr, Said Taki, *İran Derbârı Hured bâ İstiğmar* (Ez-Ağaz-ı Kaçariye ta Meşrutiyet), Tahran:İntişârât-ı Kaviyan, 1363.

Ramanyan, Hafız Ferman, *Hatırat-ı Siyasi Mirza Eminü'd-Devlet*, 3.çap, Tahran:İntişârât-ı Emir Kebir,1991.

Rızaî, Abdülazim, *Tarih-i der- Hezar Sal İran*, 4.c, Tahran:İntişârât-ı İkbâl,1363.

Savti, Muhammed Ali, *Güzeriş-i İran Kaçari-Meşrutiyet*, 2.çap, Tahran:İntişârât-ı Nukre, 1363.

Sultanzadah, Avetis, *The Iranian Constitutional Revolution (1906-1911)*, New York: Columbia University Press, 1996.

Şemim ,Ali Asgar, *İran der-Devre-i Saltanat-ı Kaçar*, 5.çap, Tahran:İntişârât-ı Sure, 1374.

Tabataba-ı Mucid, Gulam Rıza, *Muâhedât-ı Karardâthâyı Kaçari*, Tahran:İntişârât-ı Bihmen, 1373.

Türk, İ. Caner, *1853-56 Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı-İran Münasebetleri, Osmanlı Devleti'ne Karşı Rus-İran Gizli Antlaşması*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, 2000. (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi.)

Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, 5.baskı, İstanbul:Filiz Kitapevi, 2000.

Verheram ,Gulam Rıza, *Nizam-ı Siyasi ve Sazmanhâyı İçtima-i İran der- Asr-ı Kacar*,Tahran: İntişârât-ı Müin, 1367.

Velayeti, Ali Ekber, *Revabıt-ı Haric-i İran Der-Devre-i Naseredin Şah ve Muzafferüddin Şah*, Tahran:Vezaret-i Haric-i, 1375.